

Biografistyka Pedagogiczna
Rok 2023, t. 8, nr 2
ISSN 2543-6112; e-ISSN 2543-7399
DOI: 10.36578/BP.2023.08.56

Władysława Szulakiewicz*

Poznanie dziecka a wychowanie

Działalność pedologiczna Józefa Ciembroniewicza (1877–1929)

Child Cognition versus Upbringing

The Paedological Activities of Józef Ciembroniewicz (1877–1929)

Abstract: The aim of this article is to show the paedological activities of Józef Ciembroniewicz. He was an educator, social activist and an author of publications on several pedagogical sub-disciplines. The presented sketch attempts to answer the questions: how was J. Ciembroniewicz's activity in the field of paedological research and its popularisation and what were his views on child-rearing. For the presentation of the present issues, books written by this author and articles scattered in numerous pedagogical journals have been used for historical-pedagogical analysis. An analysis of his works makes it possible to conclude that with his publications he contributed to the growing body of work in the field of paedology, and that his vision of child-rearing encompassed all areas of upbringing, that are still important today.

Keywords: pedology, research, child, upbringing, Józef Ciembroniewicz.

* Władysława Szulakiewicz (ORCID: 0000-0001-8614-2955) – prof. dr hab., profesor w Akademii Ignatianum w Krakowie; kontakt: wladyslawa.szulakiewicz@ignatianum.edu.pl.

Uwagi wstępne

Wartykule podjęto rozważania wpisujące się w obszar historii pedologii i historii teorii wychowania w Polsce. Uczyniono to na przykładzie życia i działalności Józefa Ciembroniewicza (1877–1929), zasłużonego nauczyciela, dyrektora instytucji edukacyjnych, w tym seminariów nauczycielskich oraz działacza społecznego i wreszcie autora wielu publikacji pedagogicznych¹. Aktywność tego pedagoga w zakresie pedologii przejawiała się zarówno w twórczości pisarskiej, jak i działalności w Polskim Towarzystwie Badań nad Dziećmi². Należy do grona pedagogów, którzy znakomicie łączyli działalność i twórczość pedagogiczną³. W dotychczasowych piśmiennictwie historyczno-pedagogicznym Ciembroniewiczowi poświęcono szkice odnoszące się do jego myśli pedeutologicznej⁴ oraz zaliczono go do przedstawicieli galicyjskiej myśli

- 1 Więcej o życiu Józefa Ciembroniewicza m.in. w następujących biogramach: J. Hulewicz, *Ciembroniewicz Józef*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 46–47; „Pedagogium”, 1929, nr 2, s. 31; „Przyjaciel Szkoły”, 1929, s. 464–465; J. Starnawski, *Ciembroniewicz Józef*, w: *Słownik badaczy literatury polskiej*, Łódź 2003, t. 6, s. 37–38; S. Możdżeń, *Ciembroniewicz Józef (1877–1929)*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, red. T. Pilch, Warszawa 2003, s. 530–531.
- 2 O działalności towarzystwa piszą: W. Bobrowska-Nowak, *Polskie Towarzystwo Badań nad Dziećmi w świetle dokumentów*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 16 (1973) nr 1, s. 9–27; A. Bodanko, P. Kowolik, *Polskie Towarzystwo Badań Nad Dziećmi: powstanie, zadania, funkcje i działalność*, „Nauczyciel i Szkoła”, 2007, nr 1–2 (34–35), s. 20–32; M. Lipska-Librachowa, *Psychologia dziecka*, „Rocznik Pedagogiczny”, 1 (1921) seria 2 (wydano 1923), s. 20–32. Tu autorka wymienia zasłużonych członków Towarzystwa i ich prace, wspomina o oddziałach m.in. w Łodzi, Piotrkowie oraz czasopiśmie popularyzujące wiedzę o dziecku.
- 3 Do publikacji zwartych Józefa Ciembroniewicza należą: *Repetitorium do nauki pedagogiki, praktyki szkolnej i języka polskiego. Do użytku zdających egzamin kwalifikacyjny do szkół ludowych*, Bochnia 1913; *O roli i zadaniach nauczyciela ludowego poza szkołą*, Warszawa 1916, wyd.2, Warszawa 1919; *Jak kształcić i rozwijać duszę dziecka w klasie pierwszej*, Lwów 1916; *Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej. Podręcznik praktyczny dla nauczycieli*, Warszawa, Lublin 1918; *Praktyczna metodyka nauki w klasach elementarnych. Dla użytku nauczycieli początkujących*, Warszawa 1916; *Pogadanki o wychowaniu samego siebie*, Warszawa 1921; *O zawodowe przygotowanie nauczycieli*, Poznań 1922.
- 4 Na temat myśli pedeutologicznej Ciembroniewicza patrz: W. Szulakiewicz, „O wychowaniu wychowawcy” *światopogląd pedeutologiczny Józefa Ciembroniewicza (1877–*

pedagogicznej⁵. Jego publikacje wpisują się w obszary kilku subdyscyplin pedagogicznych, a są to: pedeutologia, teoria wychowania, dydaktyka szczegółowa, pedologia. Osobne miejsce w jego twórczości zajmuje beletrystyka i literatura dla dzieci i młodzieży⁶. Jego działalność i twórczość w zakresie pedagogii i teorii wychowania, co jest przedmiotem rozważań w niniejszym artykule, przypada na początek XX w. Poglądy pedagogiczne prezentował nie tylko w pracach zwartych, ale także na łamach wielu czasopism pedagogicznych⁷. W prezentowanym szkicu podjęto próbę syntetycznego zaprezentowania dwóch zagadnień, tworzących oddzielne części artykułu. Są to: *Józefa Ciembroniewicza aktywność w obszarze pedagogii* i *Józefa Ciembroniewicza poglądy na wychowanie*. Celem pierwszej części refleksji zawartej w niniejszym tekście jest omówienie aktywności związanej z działalnością w Polskim Towarzystwie Badań nad Dziećmi, a przede wszystkim wskazanie na realizację jednego z zadań statutowych Towarzystwa, tj. rozpowszechnianie wiedzy na temat rozwoju dzieci i odpowiednich treści wykorzystywanych w wychowaniu oraz ich propagowanie wśród wychowawców i nauczycieli⁸. Wskazano także na współpracę z czasopismem „Dziecko”, które to dotychczas nie było wykorzystywane dla omówienia aktywności popularyzatorskiej J. Ciembroniewicza. Dla opracowania pierwszej części tekstu wykorzystano przede wszystkim sprawozdania z działalności Towarzystwa oraz sprawozdania zamieszczane w czasopismach. Druga

1929), w: *Amico, socio et viro docto: księga ku czci profesora Andrzeja Kazimierza Banacha*, red. T. Pudłocki, K. Stopka, Kraków 2015, s. 319–329, też, *Misja wychowawcza nauczycieli i czynniki sprzyjające jej realizacji*, w: *Historia: ciągłość i zmiana: studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Maternickiemu*, Rzeszów 2016, s. 489–499.

- 5 A. Meissner, *Wkład Galicji w rozwój badań nad dzieckiem*, w: *W kręgu oświaty, szkolnictwa i nauki. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Karolowi Poznańskiemu*, red. A. Winiarz, Lublin 2011, s. 141–157, A. Meissner, *Józef Ciembroniewicz (1877–1929) organizator badań nad dzieckiem*, w: tenże, J. Meissner-Łozińska, *Szkice z dziejów myśli pedagogicznej w zaborze austriackim 1772–1918*, Lublin 2013, s. 71–89.
- 6 Szerzej na ten temat: J. Starnawski, *Ciembroniewicz Józef*, s. 37–38.
- 7 Ciembroniewicz publikował m.in. w czasopismach: „Dziecko”, „Nowe Tory”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Przyjaciel Szkoły”, „Reforma Szkolna”, „Rodzina i Szkoła”, „Szkoła Polska”, „Wychowanie w Domu i Szkole”.
- 8 Pomija się omówienie ankiet wykorzystywanych w badaniach nad dzieckiem, gdyż zostały one omówione przez A. Meissnera, dz. cyt., s. 84–86.

część tekstu zawiera omówienie poglądów J. Ciembroniewicza na wychowanie, z zaakcentowaniem propagowanych przez niego dziedzin wychowania i metod wychowania.

Józefa Ciembroniewicza aktywność w obszarze pedagogii

Dziecko to naprawdę człowiek – mały, ale cały człowiek, w to musimy uwierzyć i w to wierzą ci, którzy badają bliżej duszę dziecka, i którzy w tej duszy odkrywają naprawdę skarby, takie których się nie spodziewali⁹.

Mówiąc o aktywności Ciembroniewicza w obszarze pedagogii, mam na myśli działalność organizacyjną i twórczość pisarską, która służyła popularyzacji myśli pedagogicznej. Jego aktywność na rzecz poznania dziecka łączyła się z działalnością w Polskim Towarzystwie Badań nad Dziećmi¹⁰. Chociaż jeszcze przed powstaniem Towarzystwa publikował prace o psychologii rozwojowej. Szczególnie istotna w tym zakresie była jego współpraca z Anielą Szycówną¹¹, twórczynią Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi, której poświęcił biogram, doceniając jej zasługi dla pedagogiki, w tym i pedagogii. Z nią też opublikował prace z zakresu pedagogii, prezentując wyniki badań¹². Towarzystwo to działało w latach 1907–1921¹³. Jego celem, jak głosił paragraf drugi Ustawy (Statutu), było: a) badanie umysłowego i fizycznego rozwoju dzieci w celu ugruntowania podstaw psychologii i fizjologii dziecka wieku dziecięcego i młodzieńczego, b) rozpowszechnianie wiedzy z tej dziedziny wśród wychowawców i nauczycieli, c) popieranie wszelkich usiłowań w tym kierunku¹⁴. Członkowie Towa-

- 9 J. Ciembroniewicz, *O współżyciu nauczycieli z dziećmi*, „Szkoła Powszechna”, 1 (1920) z. 1, s. 18.
- 10 *Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi za rok 1907*, Warszawa 1908; *Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi za rok 1910 i 1912*, Warszawa 1910 i 1913.
- 11 J. Ciembroniewicz, *Aniela Szycówna*, „Szkoła Polska”, 5 (1921) nr 3–4, s. 269–281.
- 12 Wspólne prace tych autorów to: *Kwiaty i dzieci. Przyczynek do psychologii dziecka*, Warszawa 1907 oraz *Dzieci a ptaki*, Warszawa 1910.
- 13 Oprócz Szycówny do członków założycieli należeli: Władysław Weryho, Władysław Chodecki, Edmund Bogdanowicz.
- 14 *Ustawa Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi*, Warszawa 1907, s. 1.

rzystwa dzielili się na rzeczywistych i popierających¹⁵. Ciembroniewicz należał do członków rzeczywistych¹⁶. O znaczeniu aktywności omawianego pedagoga w tej organizacji świadczy fakt, że wśród członków rzeczywistych byli m.in.: Jan Władysław Dawid, Władysław Heinrich, Kazimierz Twardowski, Marian Massonius, Władysław Chodecki, Janina Mortkowiczowa, ks. Jan Gralewski, Kazimierz Jeżewski, Emilian Konopczyński, Stefania Marciszewska, Maria Weryho, Władysław Weryho, Władysław Sterling, Jakub Segał, Władysława Weychert, Lucjan Zarzecki, s. Barbara Żulińska. Dorota Zylberowa, Paweł Sosnowski¹⁷. Do członków popierających należała m.in. Irena Kosmowska. Ze sprawozdań zamieszczanych w czasopismach¹⁸ i pamiętnikach Towarzystwa wynika, że w jego pracach udział brali m.in.: Józefa Joteyko i Janusz Korczak. Tylko przywołane nazwiska członków Towarzystwa wskazują, że w gronie tym byli wybitni uczeni, profesorowie uniwersytetów, pedagodzy i dyrektorzy instytucji kształcących nauczyli, przedstawiciele nie tylko subdyscyplin pedagogicznych, ale i: filozofii, psychologii, literatury, medycyny. Mieli oni w swym dorobku znaczące prace naukowe i doświadczenie w pracy pedagogicznej i popularyzatorskiej. Ważne było też to, że działali w innych towarzystwach naukowych, np.: Polskie Towarzystwo Psychologiczne, Polskie Towarzystwo Filozoficzne czy Towarzystwo Wychowania Przedszkolnego.

Działalność naukowa i popularyzatorska tej organizacji odbywała się w kilku komisjach oraz oddziałach regionalnych. Były to powołane w drugim roku istnienia Towarzystwa: Komisja Rysunków, Komisja Badania Mowy Dziecka i Komisja Badania Pojęć Matematycznych, a dwie dalsze w następnych latach: Komisja Badania Dzieci Upośledzonych Umysłowo i Komisja Badania Charakteru. Z analizy publikacji i sprawozdań wynika, że Ciembroniewicz włączył się w prace tych sekcji, brał aktywny udział w posiedzeniach

- 15 Tamże, s. 2. Zgodnie ze statutem członkowie dzielili się na założycieli, rzeczywistych, popierających, honorowych.
- 16 Powstała w 1907 r. organizacja już w 1908 r. liczyła 106 członków, w tym rzeczywistych 74.
- 17 *Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi* za rok 1910, s. 25, *Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi* za rok 1912, s. 32–33.
- 18 „Nowe Tory”, 5 (1910) s. 288; „Muzeum”, 2 (1910) s. 573; „Wychowanie w Domu i Szkole”, 3 (1910) s. 885; „Dziecko”, 1 (1913) z. 1, s. 63–64; 2 (1914) z. 5, s. 317–319.

i realizowanych projektach badawczych. Między innymi w 1913 r. wygłosił referat zatytułowany *Idealy dzieci szkolnych*. Opracowanie przygotował na podstawie udzielonej odpowiedzi przez 1092 (sic!) respondentów na pytanie: Do kogo chcesz być podobnym?¹⁹

Towarzystwo powołało do życia serię pt. „Biblioteka Psychologii Dziecięcej”. Ukazały się w niej cztery tomy prac, w tym publikacja Ciembroniewicza i Szycówny pt. *Dzieci a ptaki*. Wspólnie z Szycówną opublikował także prace pt. *Kwiaty i dzieci*²⁰. Ważną książką będącą wynikiem badań seminarzystów było opracowanie nt. *Dzieci a wojna*²¹. Ponadto Ciembroniewicz, oprócz wymienionych prac zwartych dotyczących problematyki psychologii dziecka, opublikował wiele artykułów wchodzących w zakres pedagogii, często były to cykle na określony temat²². Podkreślić trzeba, że propagował poglądy niemieckiego pedagoga i psychologa Karla Grossa, najpierw na łamach czasopisma „Rodzina i Szkoła”, a następnie ukazał się ten zbiór tekstów jako przedruk w publikacji zwartej²³.

Szczególne miejsce w popularyzacji poglądów na wychowanie dziecka i propagowanie idei wychowawczych zajmuje współpraca Ciembroniewicza z czasopismem zatytułowanym „Dziecko: czasopismo poświęcone wychowaniu domowemu i społecznemu”, co dotychczas zostało we wszystkich opracowaniach przemilczane²⁴. Czasopismo było redagowane przez wybitnego pedagoga

19 Informacja na ten temat: „Dziecko”, 2 (1914) z. 5, s. 317.

20 Analiza tych publikacji w książce A. Meissner, J. Meissner- Łozińska, *Szkice z dziejów myśli pedagogicznej w zaborze austriackim 1772–1918*, s. 84–88.

21 *Dzieci a wojna. Przyczynek do poznania duszy polskiego dziecka*. oprac. Kółko Pedagogiczne młodzieży seminarium soleckiego, red. J. Ciembroniewicz, Kraków 1919.

22 Były to m.in. następujące publikacje: *Pogadanki pedagogiczne*, „Rodzina i Szkoła”, 1904, nr 1–2, 5–6, 13–16; *O psychologii dziecięcej*, „Rodzina i Szkoła”, 1904, nr 23–24, s. 371–373; *Dzieci a burza. Przyczynek do studiów psychologicznych*, „Nowe Tory”, 1 (1906) nr 5, s. 511–523; *Rysunki u dzieci wiejskich*, „Nowe Tory”, 5 (1910) nr 1, s. 19–37.

23 J. Ciembroniewicz, *Życie duszy dziecięcej*, „Rodzina i Szkoła”, 1909, nr 21–24 i 1910 nr 1–22 oraz przedruk, na okładce 1925 r. Karl Gross – niemiecki pedagog i psycholog, przedstawiciel psychologii funkcjonalnej. Twórca teorii zabawy. Nazwisko w oryginalnym tekście pisane jest Gross, natomiast Władysław Okoń (*Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1992, s. 65) pisze Groos.

24 Czasopismo wychodziło krótko, bo ukazało się jedynie w latach 1913–1915.

Waldemara Osterloff²⁵. Nadmienić trzeba, że z piśmie tym współpracowało wielu członków Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi, w tym Szcycówna, Józefa Joteyko oraz s. Barbara Żulińska, a także Anna Grudzińska, Romana Pachucka. Dodać też trzeba, że w wydawnictwie tym, oprócz tekstów publikowanych przez znawców różnych dziedzin wychowania, ukazywały się sprawozdania z prac Towarzystwa, kwestionariusze badań oraz odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszu dotyczącym poznania dziecka. Słowem było to pismo całkowicie służące popularyzacji myśli i praktyki pedologicznej. Jaki był zakres współpracy Ciembroniewicza z tym czasopiśmie? Otóż na jego łamach publikował drobne opowiadania o tematyce wychowawczej. Dotyczyły one różnych dziedzin wychowania i służyły propagowaniu określonych wartości wychowawczych²⁶. Nie sposób nie wspomnieć, że problem dziecka był obecny także w jego publikacjach z zakresu literatury²⁷. Dlatego słusznie Jerzy Starnawski nazywa go „badaczem wychowawczych wartości literatury polskiej”²⁸. W swoich artykułach popularyzował twórczość pisarzy, poetów, historyków literatury takich jak: Piotr Chmielowski, Adolf Dygasiński, Kazimierz Brodziński, Maria Konopnicka, Mikołaj Rej. Nie tylko ukazywał wartości wychowawcze ich twórczości, ale i nazwał ich nauczycielami i wychowawcami. Szczególnie cenna w zakresie pedagogiki historycznej była jego publikacja poświęcona Adolfowi Dygasińskiemu²⁹.

- 25 Waldemar Osterloff (1858–1925) – pedagog, językoznawca, autor prac nie tylko z metodyki nauczania języka, historii pedagogiki, ale i psychologii dziecka, m.in. *Pierwsza systematyczna nauka dziecka na podstawie rozwoju naturalnego: książka dla wychowawców domowych i szkolnych: podr. dla kandydatów na nauczycieli i kierowników szkół początkowych*, Warszawa 1919.
- 26 W czasopiśmie tym z 1913 r. Ciembroniewicz opublikował teksty: *Niania*, nr 1, s. 16–18; *Pierwsze bajeczki*, nr 2 s. 82–84; *Swój kącik*, nr 3, s. 147–149; *Kochaj bliźniego*, nr 5, s. 329–330; *Właśnie!*, nr 7, s. 489–491; *Książki z obrazkami*, nr 8, s. 453–455. Z kolei w zeszytach z 1914 r. ukazały się: *Mały pomocnik*, nr 1, s., 17–19; *Rzeżucha* nr 5, s. 270–272; *Dzidziuś zrobił tatusiowi wstyd*, nr 6, s. 333; *Dzidziuś już wielki*, nr 7, s.405–407.
- 27 M.in. były to prace: *Dzieci w nowelkach Prusa*, „Wychowanie w Domu i Szkole”, 2 (1909) t. 1, nr 3, s. 243–248; *Maria Konopnicka jako autorka dla dzieci*, tamże, 4 (1911) t. 1, z. 1, s. 29–35; *Dzieci w utworach Konopnickiej*, „Nowe Tory”, 6 (1911) z. 1, s. 26–41.
- 28 J. Starnawski, *Ciembroniewicz Józef*, s. 37.
- 29 J. Ciembroniewicz, *Adolf Dygasiński*, Lwów 1906, *M. Konopnicka jako wychowawczyjni wychowawców*, „Szkola”, 1911, s. 650–655.

Ciembroniewicz troszczył się o to, aby wiedzę z psychologii popularyzować w jak najszerszych środowiskach pedagogicznych i dlatego przedstawiał propozycje reformy kształcenia pedagogów, co łączył z nauczaniem treści pedagogiki i psychologii, a zwłaszcza uwzględnieniem pewnych zagadnień w nauczaniu³⁰. Konieczność wprowadzenia takich zmian dostrzegał, będąc nauczycielem i dyrektorem seminariów. Sugerował wprowadzenie zmian do programu przedmiotu pedagogiki, a głównie wprowadzenie zagadnień z zakresu psychologii dziecięcej, czy jak wówczas określano pedagogiki doświadczalnej. Zalecał konieczność zapoznania przyszłych nauczycieli z badaniami nad dzieckiem, poznania jego cech osobowości i charakterystycznych właściwości rozwoju. W jego opinii było to niezbędne dla prawidłowej realizacji procesu wychowania i nauczania. Przywoływał w tym miejscu działalność Szycówny i apelował, aby każdy profesor seminariów nie tylko nauczał treści psychologii, ale i zachęcał seminarzystów do badań, dodawał przy tym, że pedagogiki i psychologii powinna nauczać osoba, która jest znana w środowisku na polu naukowym. Wysunął postulat zwiększenia liczby godzin pedagogiki, a nauczanie treści psychologicznych łączył z kwestią rozszerzenia podstaw naukowych pedagogiki i dyscyplin z nią współpracujących. Odniósł się też do wyposażenia bibliotek w odpowiednią literaturę w tym zakresie³¹. Będąc przekonany, że znajomość psychologii jest niezbędna dla właściwego przeprowadzania reform szkolnych, przedstawił postulaty ukazujące konieczność poznania właściwości rozwoju dziecka, tj. jego zdolności, umiejętności, fantazji, wyobraźni, mowy³². Mówiąc o zakresie pedagogiki doświadczalnej, stwierdzał, że ma ona do czynienia z dwoma różnymi zakresami badań, bo z jednej strony musi dążyć do jak najbardziej dokładniejszego poznania rozwoju duchowego i cielesnego dziecka, a z drugiej na podstawie tych wyników „urządzić wychowanie i naukę”. Rozwijając dokładniej ową kwestię, nauczycielom zalecał analizę duchowej pracy dziecka przy nabywaniu elementarnych umiejętności. Jego zdaniem, to z rezultatów pozna-

30 J. Ciembroniewicz, *Jak zreformować naukę pedagogiki w seminariach nauczycielskich*, „Reforma Szkolna”, 1 (1904) z. 1–2, s. 304–308.

31 Do tego stwierdzenia redaktor poczynił uwagę krytyczną, twierdząc, że z przykrością publikuje ten artykuł (sic!): *Jak zreformować naukę pedagogiki w seminariach nauczycielskich*, s. 308.

32 J. Ciembroniewicz, *Pedagogika doświadczalna a reforma szkół*, „Reforma Szkolna”, 2 (1911) s. 157–169.

nia indywidualności i uzdolnień dziecka można wyprowadzić ważne dla pedagogów i pedagogiki wnioski, będące podstawą reform szkolnych.

Dokonując, na podstawie analizy różnych źródeł, oceny aktywności Ciembroniewicza w zakresie pedologii, stwierdzić trzeba, że realizował wszystkie wymienione wcześniej cele statutowe Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi, a w szczególności prowadził badania naukowe i doskonale popularyzował ich wyniki. O znaczeniu jego dorobku świadczy także obecność wśród wymienionych autorów najważniejszych czasopism pedagogicznych, którzy byli twórcami pedagogiki jako nauki. Do opinii zawartej w literaturze, że był organizatorem badań nad dziećmi³³, należy dodać, że był także znakomitym popularyzatorem problematyki pedologicznej. Podkreślić także należy, że współpracując z Szycówną, mając kontakt z innymi pedagogami i psychologami, poznał metodologię badań nad dzieckiem przy zastosowaniu ankiety. Ankietę wykorzystywał w swoich badaniach, aby poznać rozwój dziecka w zakresie jego „uczuć” (używając jego określenia) do człowieka, świata przyrody i samego siebie. Słowem, dzięki ogromnej aktywności w zakresie współpracy ze środowiskiem pedagogów i pedologów znalazł się w centrum dyskusji nad zadaniami pedologii i ich realizacją w praktyce.

Józefa Ciembroniewicza poglądy na wychowanie

Poglądy na temat istoty wychowania, stosowania metod wychowania i dziedzin prezentował podobnie, jak i w przypadku pedologii nie tylko w pracach zwartych, ale i na łamach czasopism pedagogicznych³⁴. Do ukazania koncepcji wychowania w ujęciu Ciembroniewicza niezbędna jest analiza jego dwóch publikacji: *Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej* (1918) oraz *Pogadanki o wychowaniu samego siebie* (1921)³⁵. Już na początku należy stwierdzić, że wymienione prace miały charakter poradników wychowania, zważywszy, że pierwsza adresowana

33 A. Meissner, J. Meissner-Łozińska, *Szkice z dziejów myśli pedagogicznej w zaborze austriackim*, s. 71.

34 Głównie w takich czasopismach jak: „Dziecko”, „Rodzina i Szkoła”, „Wychowanie w Domu i Szkole”.

35 J. Ciembroniewicz, *Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej. Podręcznik praktyczny dla nauczycieli*, Warszawa–Lublin 1918; tenże, *Pogadanki o wychowaniu samego siebie*, Warszawa 1921.

była dla nauczycieli, czyni to tę formę przekazu zrozumiałym zabiegiem autora. Książka ta jest wykładem teorii wychowania opartym na znajomości rozwoju dziecka i doświadczeniu pedagogicznym jej autora. W swojej refleksji na ten temat Ciembroniewicz odniósł się przede wszystkim do wychowania w szkole. Wskazując na różnice wychowania szkolnego od wychowania domowego, za najistotniejsze uznał to, że wychowanie szkolne jest wychowaniem zbiorowym. Z tego założenia wyprowadził wiele istotnych postulatów wychowawczych.

Rozpoczął swoją refleksję od udowodnienia, jak ważne w wychowaniu jest zajęcie się zdolnościami i stanem psychicznym dziecka. Opowiadał się za tym, aby w wychowaniu uwzględnić: wychowanie woli i jej kształcenie oraz wychowanie uczuć. Ważnymi metodami kształcenia i wychowania woli są według niego: 1) ćwiczenie i wyrabianie w dziecku przyzwyczajień, 2) przykład, 3) stosowanie nagrody i kary, 4) nakazy i zakazy, 6) nadzór, 7) pouczenie. W procesie kształcenia woli nigdy nie wolno lekceważyć rzeczy drobnych czy najmniejszych czynności, m.in. takich jak np. odnoszących się do przyzwyczajień w zakresie porządku czy czystości. Ponadto, jego zdaniem, wszystkie zabiegi wychowawcze mają być prowadzone systematycznie i z dużą konsekwencją. Aby wykształcić u dzieci przyzwyczajenie w jakimś zakresie, należy uwzględnić takie okoliczności jak: czas, miejsce i otoczenie. Przestrzegał, aby kształcąc wolę, nie popaść w przesadę w dawaniu dzieciom ustawicznie wskazówek, bo to może „zabić w nich” chęć do samodzielności. Doceniając wagę przykładu w wychowaniu, zauważył – i słusznie – zjawisko, które jest pomijane, a mianowicie, mówiąc o przykładzie, należy pamiętać, że dziecko poddane jest także oddziaływaniu złych przykładów, nie tylko dobrych. W związku z tym istnieje konieczność umiejętnego przekonywania do naśladownictwa przykładów dobrych. Nie wolno także stosować przykładów tzw. odstraszących.

Sporo miejsca w swej refleksji poświęcił stosowaniu kary i nagrody oraz posługiwaniu się w wychowaniu nakazami i zakazami. Wychodził z założenia, że kara ma sens, jeśli przynosi skutek wychowawczy. Jego zamysł w tym zakresie można sprowadzić do tezy: w wychowaniu nie chodzi o to, aby karać. To nie jest najważniejszy środek wychowawczy, dlatego nie należy go przeceniać. Do nauczycieli zwracał się z przesłaniem, że ani kary, ani nagrody nie należy nadużywać. Zalecał, aby się zastanowić, czy częste karanie nie wynika ze zbyt dużej liczby nakazów i zakazów. „Nie zapominajmy też o tym, mówił, że początkiem wielu wykroczeń jest próżniactwo, i to nie próżniactwo dzieci, ale

i nauczycieli”³⁶. By nie popełnić błędów, wychowawca musi pamiętać o stosowaniu takich zasad, które regulują postępowanie wychowawcze: 1) przed ukaraniem sprawdzić, czy złe postępowanie nie jest wynikiem choroby, 2) uwzględnić, odnosząc się do rozwoju dziecka, czy jest ono na takim etapie rozwoju, aby miało świadomość, że czyni źle, 3) stosując karę, musimy być konsekwentni, 4) współpracować w stosowaniu kary z domem rodzinnym, aby współdziałanie tych środowisk wychowawczych doprowadziło do przekonania dziecka, że kara jest czymś naturalnym, 5) nigdy nie karać w gniewie, 6) przed zastosowaniem kary, w każdym wypadku uwzględnić wszystkie okoliczności, 7) jeżeli kara nie odnosi skutku, należy jej zaniechać i poszukać innego środka oddziaływania wychowawczego, 8) nie karać za przewinienie jednego dziecka innych wychowanków czy całej klasy, bo taka kara nosi znamiona kary niesprawiedliwej, 9) nie karać w obecności innych dzieci, gdy kara ma przynieść uszczerbek na honorze dziecka, 10–12) każdy nauczyciel powinien się długo powstrzymać przed wymierzeniem pierwszej kary, aby nie popaść w nawyk jej stosowania, a dla dzieci nie stały się one czymś powszechnym. Nauczyciel musi zaczynać od kar jak najłagodniejszych. W wychowaniu nie powinno się rezygnować z takich kar jak: wyrażanie przez nauczyciela niezadowolenia lub upomnienie, wyłączenie z atrakcyjnych aktywności szkolnych czy pozbawienie ważnej funkcji. Z listy metod wychowania nie powinno się, zdaniem Ciembroniewicza, wykreślić pouczenia, które pełni ważną rolę w wychowaniu. Pisał na ten temat tak: „Pouczenia muszą być prowadzone w ten sposób, aby wyrabiały i tworzyły w wychowaniu sumienie, wytwarzały w nim poczucie dobra i zła”³⁷.

Z karą łączył, jak wielu autorów prac pedagogicznych, nagrodę. Wśród wielu wypowiedzianych przez Ciembroniewicza zasad stosowania nagrody jedna ma szczególne znaczenie. Otóż, jego zdaniem, nie można stosować nagrody za wykonanie obowiązku. Z kolei, odnosząc się do kwestii nadzoru pedagogicznego, zastrzegł, że nie może on mieć nic wspólnego ze szpiegowaniem dzieci. „Dobrze przeprowadzony dozór ułatwi nauczycielowi obserwowanie i poznanie dzieci”³⁸, a to jest istotne w organizacji wychowania.

36 J. Ciembroniewicz, *Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej*, s. 42.

37 Tamże, s. 55.

38 Tamże, s. 54.

Ważna w wychowaniu jest troska o prawidłowy rozwój uczuć. Poruszając zagadnienie uczuć, dzielił je na wyższe i niższe. Do wyższych zaliczył uczucia estetyczne, moralne, religijne, prawdy, miłości własnej i miłości bliźniego oraz miłości ojczyzny³⁹. A w szczególności zalecał staranność wychowawczą odnoszącą się do uczuć estetycznych, religijnych i tych, które nienazwane wprowadzie przez omawianego autora, dotyczą sfery społecznej. Te postulaty są tożsame z dezyderatami dotyczącymi rozwoju różnych dziedzin wychowania, które omawiał szczegółowo na konkretnych przykładach. Po wyliczeniu form organizacyjnych i treści realizacji wychowania estetycznego i religijnego napisał tak: „Aby uczucia religijne i uczucia estetyczne stały się w późniejszym życiu prawdziwym motorem, poruszającym to życie, musi młodość być rzeczywiście rzeźbiarką, która wykuwa życie całe”⁴⁰. Szczególnie interesujące są rozważania Ciembroniewicza na temat miłości bliźniego i miłości własnej. Szkoła w jego opinii jest dobrym miejscem, aby rozwijać uczucia miłości bliźniego i przygotować tym samym do życia społecznego. Oznacza to przygotowanie wychowanka nie tylko do czynienia dobra, ale i do niezwykle trudnego zadania, jakim jest zdolność miłości nieprzyjaciół i przebaczenia im win. Z kolei miłość własna, według niego, to wiara we własne siły. „Uczucie miłości własnej objawia się, jako zaufanie we własne siły, poszanowanie własnej osoby, a to daje świadomość siły i bez takiej dobrze rozumianej... nie byłoby mowy o żadnym czynie. Z uczucia miłości rodzi się to, co w potocznej mowie nazywamy ambicją i poczuciem honoru”⁴¹.

Mocny akcent w swych propozycjach położył na sprawę kształtowania uczuć obywatelskich, czyli wychowania obywatelskiego. Wszelkie przesłanki wyprowadzał z miłości do ojczyzny, a jego zdaniem całe wychowanie musi służyć rozwojowi uczuć miłości ojczyzny. Dobry obywatel w jego opinii, to dobry człowiek, nie może być szowinistą ani kosmopolitą, a jego powinnością jest znać nie tylko prawa, ale i obowiązki względem ojczyzny.

Co jest konieczne w tak rozumianym procesie wychowania? Otóż, istotne jest kształtowanie: cnoty posłuszeństwa, panowania nad sobą, samodzielności

39 Tamże, s.57. Uczucia niższe to te, wg Ciembroniewicza, które wywołane są podnieceniami zmysłowymi.

40 Tamże, s. 62.

41 Tamże, s. 63.

przekonań, przyzwyczajanie się do czynienia dobra. W kształtowaniu wszystkich wymienionych cnót istotna jest zdolność panowania nad sobą, którą określa mianem najpiękniejszego zwycięstwa w życiu człowieka. Nie mniej ważnym zadaniem wychowawczym jest prawidłowy rozwój samodzielności wyrażanej zarówno w czynach dziecka, jak i słowach. Niezwykle istotna jest prawda jako podstawowa zasada działania każdego obywatela i życia społecznego. Prawda łączy się z zaufaniem do drugiego człowieka, a kłamstwo odbiera wiarygodność kłamiącemu człowiekowi. Doskonałym przykładem w tym względzie musi być nauczyciel, którego działalność bez zaufania uczniów pozbawiona jest sensu. Przekonując wychowawców i rodziców do potępiania kłamstwa u swych dzieci, wymienił ich kilka rodzajów. A były to jego zdaniem: kłamstwo egoistyczne, kłamstwo na usługach drugih, kłamstwo z żartów, kłamstwo nerwowe, kłamstwo patologiczne, kłamstwo fantazyjne, kłamstwo złośliwe⁴².

Tylko te wymienione wyżej przykłady zasad, reguł postępowania według określonych wartości prowadzą do wychowania dobrego obywatela. Dobry obywatel musi się charakteryzować zamiłowaniem do pracy i szacunkiem do cudzej własności i do tego co rodzime oraz cechować go powinno przyzwyczajenie do oszczędności. Ważną dziedziną we właściwie rozumianym wychowaniu jest, według tego autora, wychowanie fizyczne, a temu zagadnieniu poświęcił dużo miejsca w swej refleksji, łącząc je z wychowaniem zdrowotnym i higieną szkolną. Przed przystąpieniem do realizacji programu wychowania fizycznego zalecał przeprowadzenie wśród dzieci ankiety, aby poznać ich stan zdrowia⁴³.

Wychowywać to znaczy kształtować w dziecku pewne cechy charakteru, przyzwyczajenia, postawy, to oznacza: szanować innego i samego siebie, uczyć określonych wartości, a zwłaszcza odróżniania dobra od zła. Ciembroniewicz przedstawiając różnorodne zasady, porady czy też wskazówki, jak wychowywać dzieci, podsumował swoje myśli dotyczące wychowania tak: „Wychowanie jest sztuką i umiejętnością, pamiętajmy jednak o tym, że na wychowanie nie można ani podawać gotowych recept, ani też samemu takich recept układać

42 Tamże, s. 86.

43 Tekst ankiety, tamże, s. 99–100.

i ściśle się ich trzymać”⁴⁴. Dlatego w jego publikacjach czytamy wielokrotnie o błędach wychowawczych.

Uzupełnienie refleksji zawartej w publikacji pt. *Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej* są poglądy omawianego pedagoga zaprezentowane w pracy pt. *Pogadanki o wychowaniu samego siebie*. Ciembroniewicz przedstawia w niej porady dotyczące samowychowania lub, inaczej rzecz ujmując, wychowania realizowanego poza szkołą, bez udziału nauczyciela. Tu adresatem, w przeciwieństwie do poprzedniej publikacji, jest każdy czytelnik, który weźmie do ręki tę pracę, w tym także dzieci. Zawarte w niej treści można nazwać pedagogią na co dzień, a przedstawione poglądy dowodzą znakomitej znajomości i psychologii rozwojowej, i metod praktyki wychowawczej. Samowychowanie autor określa jako prace nad sobą. Proponuje rozpocząć proces samowychowania od poznania samego siebie, od nakreślenia własnego portretu. Jeśli jednak stworzony przez obserwację, prowadzenie dzienniczków czy zapisków portret okaże się mało doskonały, zalecał, aby się tym nie przerażać, bo samowychowanie służy poprawie każdej jednostki. W dalszej części refleksji na temat samowychowania podpowiada potencjalnemu czytelnikowi, co i kto może służyć dobru samowychowaniu oraz jakich obszarów życia człowieka powinno ono dotyczyć, na co należy zwrócić uwagę w dobrze realizowanym procesie samowychowania. W opinii Ciembroniewicza ważne w pracy nad sobą są: 1) właściwe pojmowanie czasu i jego wykorzystywanie, co wiąże się z planowaniem, 2) dobór właściwego towarzystwa, w którym przebywamy, związku, zrzeszenia, do którego należymy, 3) samoświadomość przynależności do własnego narodu czy środowiska oraz utożsamianie się z nim, 4) przyjmowanie odpowiedzialności za swoje czyny. Ważne jest ponadto właściwe rozumienie zasad funkcjonowania w środowisku, które wymagają bycia grzecznym, posłusznym, zgodnym, dotrzymującym danego słowa i odpowiedzialnym za wypowiedziane słowo. Ważnym postulatem wypowiedzianym przez pedagoga było właściwe traktowanie „bliźnich”, osób, z którym mamy kontakt. Powraca – bo o tym mówił w poprzednio omówionej publikacji – do sprawy miłości bliźniego, a w tym ujęciu rzecz dotyczy wypowiedzania prawdziwych opinii, ocen na temat drugiego człowieka.

44 Tamże, s. 114.

Pedagog powiada wprost: „Nie kradnij dobrej sławy twemu bliźniemu”⁴⁵. Swój poradnik kończy uwagami poświęconymi trosce o zdrowie oraz kwestii rozwoju umysłowego. W tym ostatnim zakresie samowychowania mówi tak: „czytaj wiele, ale mądrze”⁴⁶.

Wśród licznych wskazówek sformułowanych przez Ciembroniewicza uwagę czytelnika zwraca rozdział pracy mówiący o znaczeniu grzeczności i posłuszeństwa w życiu człowieka. Warto przytoczyć jego słowa. Mówiąc o grzeczności, stwierdza tak: „Grzeczność obowiązuje nas nie tylko wobec naszych znajomych, lecz musimy postarać się o to, aby grzeczność stała się naszą naturą”⁴⁷. Interesującą przedstawia się też interpretacja posłuszeństwa, a argumenty Ciembroniewicza za znaczeniem posłuszeństwa są następujące: „Kto chce drugim rozkazywać, musi przede wszystkim sam nauczyć się słuchać. Jeśli sami nie będziemy słuchać, nie będziemy potem umieli ani wydawać rozkazów, ani domagać się ich wypełnienia”⁴⁸. Posłuszeństwo łączy z wolnością i tu przestrzega przed złym jej pojmowaniem. Bo zdaniem tego autora posłuszeństwo nie pozostaje w sprzeczności z wolnością, ale nie może być pozorne, jak też nie powinno być ślepym (bezwzględny) uleganiem innym czy narzucanym zasadom. Posłuszeństwo to szacunek do ładu społecznego. Do tych postulatów dołączył zagadnienie radości w życiu człowieka, a zwłaszcza młodego człowieka. Uznał, że wszelkie przejawy radości powinny być dostosowane do rozwoju jednostki. Młodzież nie powinna się i w tym zakresie, tj. życia społecznego kierować pozorantwem.

W sumie, przedstawione w wielkim skrócie poglądy Ciembroniewicza na pracę nad samym sobą są praktycznym poradnikiem samowychowania⁴⁹. A w proponowanym przez niego ujęciu wychowania przewija się refleksja odnosząca się do takich dziedzin wychowania jak: wychowanie moralne, wychowanie obywatelskie i patriotyczne, wychowanie religijne, wychowanie fizyczne i zdrowotne oraz wychowanie społeczne. Natomiast w zakresie proponowanych

45 J. Ciembroniewicz, *Pogadanki o wychowaniu samego siebie*, s. 40–47.

46 Tamże, s. 80.

47 Tamże, s. 22.

48 Tamże, s. 22–23.

49 W mojej opinii praca ta, ze względu na wartość poznawczą, wymaga dokładniejszego omówienia, na co pozwalają ramy artykułu.

metod wychowania, przywołując współczesne rozumienie metod, ważne dla tego autora były metody bezpośrednie i pośrednie, w tym nagrody i kary, metody perswazyjno-informacyjne, a także zadaniowe.

Uwagi końcowe

Józef Ciembroniewicz zmarł w 53 roku swego niezwykle aktywnego życia, pozostawiając stosunkowo bogatą spuściznę pedagogiczną. Wpisał się swoją twórczością i aktywnością jako współpracownik Szycówny w rozwój pedologii. Mimo że prezentował nauczycielski nurt badań pedologicznych, to jego dorobek zasługuje na uznanie. Analizując całość dorobku publikacyjnego Ciembroniewicza z zakresu pedologii można bezsprzecznie stwierdzić, że przeprowadzając badania na określone tematy dotyczące dziecka, tworzył on swoistego rodzaju projekty badań pedologicznych, z których wyprowadził przesłanki do teorii wychowania. Słowem pedologia służyła teorii wychowania i nauczania. Wyniki badań jego własnych i zapoznanie się z twórczością z zakresu psychologii dziecka innych uczonych sprawiło, że publikując prace z zakresu teorii wychowania, ale i dydaktyki czy pedeutologii uwzględniał wiele aspektów psychologii dziecka. W zakresie teorii wychowania opowiadał się za takim wychowaniem, które uwzględniałoby i rozwój dziecka, i specyficzne uwarunkowania wypływające z trudnej historii polskiej edukacji. Nie uczestniczył w dyskusjach na temat pedologii jakie toczyły się na łamach czasopism⁵⁰, ale realizował postulaty badań wpracowane przez jej twórców.

Dodać też warto, kiedy mówimy o aktualności historycznego dorobku pedagogicznego, że i dzisiaj jest nam bliski temat dzieci i wojny, który tak jak ważny był dla Ciembroniewicza ponad 100 lat temu, gdy w 1919 r. opublikował książkę pt. *Dzieci a wojna*. Po analizie tej publikacji można stwierdzić, że i dzisiaj, gdy

50 Dla przykładu warto podać artykuły, sprawozdania i dyskusje, które toczyły się na łamach „Wychowania w Domu i Szkole”: M. Grochowska, *Pedologia jej zadania i środki*, „Wychowania w Domu i Szkole” 1910 nr 1, s. 35–41; K. Lutosławski, *Czy pedologia kiedykolwiek zastąpi pedagogie*, „Wychowania w Domu i Szkole” 1910 nr 3, s. 211–128; A. Szycówna, *Pedagogika doświadczalna i pedologia*, „Wychowania w Domu i Szkole” 1 nr 6, s. 17–21; teźże, *Badania nad poczuciem sprawiedliwości*, tamże, 1911 nr 8, s.237–242.

toczy się wojna Rosji z Ukrainą, możemy postawić podobne zapytania, czy sformułować tezy odnoszące się do wpływu wojny na psychikę i dalszy rozwój dziecka. W skrócie, można powiedzieć, że „dusza dziecka” pod pewnymi względami była kiedyś i jest w czasach nam współczesnych taka sama, a zło wojny pozostawiało wówczas i pozostawia dzisiaj na niej trwałe ślady.

I na koniec. W znakomitej pracy z historii psychologii w Polsce pt. *Historia polskiej myśli psychologicznej*, autorzy, mówiąc o rozwoju psychologii stosowanej, wyróżnili nurt pedologiczny, w którym wymieniono głównie badaczy związanych z ośrodkami uniwersyteckimi⁵¹. Może warto by było dołączyć do listy badaczy z zakresu pedagogii tych, którzy prezentowali nurt nauczycielski, w tym Józefa Ciembroniewicza. Moja długoletnia analiza dziedzictwa pedagogicznego w Polsce, pozwala stwierdzić, iż trzeba pamiętać, że za wielkimi nazwiskami znanych nam twórców dyscyplin, czy subdyscyplin stali sumienni badacze i jakże często nie byli oni nauczycielami akademickimi, ale nauczycielami seminariów nauczycielskich i innych instytucji kształcących pedagogów. Mimo tej okoliczności przyczynili się do powiększenia pedagogicznego dziedzictwa naukowego.

Streszczenie: Celem artykułu jest ukazanie działalności pedologicznej Józefa Ciembroniewicza. Był on pedagogiem, działaczem społecznym i autorem publikacji dotyczących kilku subdyscyplin pedagogicznych. W prezentowanym szkicu podjęto próbę odpowiedzi na pytania: jak przebiegała aktywność J. Ciembroniewicza w obszarze badań pedologicznych i ich popularyzacji oraz jakie były jego poglądy na wychowania dziecka. Dla przedstawienia niniejszych zagadnień wykorzystano książki tego autora oraz artykuły rozproszone w licznych czasopismach pedagogicznych, które poddano analizie historyczno-pedagogicznej. Analiza jego prac pozwala stwierdzić, że swoimi publikacjami przyczynił się do powiększenia dorobku z zakresu pedagogii, a jego wizja wychowania dziecka obejmowała wszystkie, ważne i dzisiaj dziedziny wychowania.

Słowa kluczowe: pedagogia, badania, dziecko, wychowanie, Józef Ciembroniewicz.

51 T. Rzepa, B. Dobroczyński, *Historia polskiej myśli psychologicznej*, wyd. nowe, Warszawa 2019, s. 275–278 i 292–313. W pracy w rozdziale pt. *Psychologia wykracza poza uniwersytety* wymieniono: A. Szyćkównę, M. Lipską-Librachową, M. Grzegorzewską, J. Joteyko, M. Grzywak-Kaczyńską.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi* za rok 1910 i 1912, Warszawa 1910 i 1913.
- Osterloff W., *Pierwsza systematyczna nauka dziecka na podstawie rozwoju naturalnego: książka dla wychowawców domowych i szkolnych: podr. dla kandydatów na nauczycieli i kierowników szkół początkowych*, Warszawa 1919.
- Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi* za rok 1907, Warszawa 1908.
- Ustawa Polskiego Towarzystwa Badań nad Dziećmi*, Warszawa 1907.

Publikacje zawarte Józefa Ciembroniewicza

- Ciembroniewicz J., *Adolf Dygasiński*, Lwów 1906.
- Ciembroniewicz J., Szyćówna A., *Kwiaty i dzieci. Przyczynek do psychologii dziecka*, Warszawa 1907.
- Ciembroniewicz J., Szyćówna A., *Dzieci a ptaki*, Warszawa 1910.
- Ciembroniewicz J., *Repetitorium do nauki pedagogiki, praktyki szkolnej i języka polskiego. Do użytku zdających egzamin kwalifikacyjny do szkół ludowych*, Bochnia 1913.
- Ciembroniewicz J., *O roli i zadaniach nauczyciela ludowego poza szkołą*, Warszawa 1916, wyd. 2, Warszawa 1919.
- Ciembroniewicz J., *Jak kształcić i rozwijać duszę dziecka w klasie pierwszej*, Lwów 1916.
- Ciembroniewicz J., *Praktyczna metodyka nauki w klasach elementarnych. Dla użytku nauczycieli początkujących*, Warszawa 1916.
- Ciembroniewicz J., *Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej. Podręcznik praktyczny dla nauczycieli*, Warszawa, Lublin 1918.
- Ciembroniewicz J., *Pogadanki o wychowaniu samego siebie*, Warszawa 1921.
- Ciembroniewicz J., *O zawodowe przygotowanie nauczycieli*, Poznań 1922.
- Dzieci a wojna. Przyczynek do poznania duszy polskiego dziecka*. oprac. przez Kółko Pedagogiczne młodzieży seminarium soleckiego, red. J. Ciembroniewicz, Kraków 1919.

Teksty Józefa Ciembroniewicza w czasopiśmie (wybór)

- Ciembroniewicz J., *Pogadanki pedagogiczne*, „Rodzina i Szkoła”, 9 (1904) nr 1–2, 5–6, 13–16.
- Ciembroniewicz J., *O psychologii dziecięcej*, „Rodzina i Szkoła”, 9 (1904) nr 23–24, s. 371–373.
- Ciembroniewicz J., *Jak zreformować naukę pedagogiki w seminariach nauczycielskich*, „Reforma Szkolna”, 1 (1904) z. 1–2, s. 304–308.

- Ciembroniewicz J., *Dzieci a burza. Przyczynek do studiów psychologicznych*, „Nowe Tory”, 1 (1906) nr 5, s. 511–523.
- Ciembroniewicz J., *Dzieci w nowelkach Prusa*, „Wychowanie w Domu i Szkole”, 2 (1909) t. 1, nr 3, s. 243–248.
- Ciembroniewicz J., *Życie duszy dziecięcej*, „Rodzina i Szkoła”, 1909, nr 21–24; 1910, nr 1–22; przedruk, na okładce rok 1925.
- Ciembroniewicz J., *Rysunki u dzieci wiejskich*, „Nowe Tory”, 5 (1910) nr 1, s. 19–37.
- Ciembroniewicz J., *Pedagogika doświadczalna a reforma szkół*, „Reforma Szkolna”, 2 (1911) s. 157–169.
- Ciembroniewicz J., *Maria Konopnicka jako autorka dla dzieci*, „Wychowanie w Domu i Szkole”, 4 (1911) t. 1, z. 1, s. 29–35.
- Ciembroniewicz J., *Dzieci w utworach Konopnickiej*, „Nowe Tory”, 6 (1911) z. 1, s. 26–41.
- Ciembroniewicz J., *M. Konopnicka jako wychowawczyni wychowawców*, „Szkola”, 1911, s. 650–655.
- Ciembroniewicz J., *Niania*, „Dziecko”, 1 (1913) nr 1, s. 16–18.
- Ciembroniewicz J., *Pierwsze bajeczki*, „Dziecko”, 1 (1913) nr 2, s. 82–84.
- Ciembroniewicz J., *Swój kącik*, „Dziecko”, 1 (1913) nr 3, s. 147–149.
- Ciembroniewicz J., *Kochaj bliźniego*, „Dziecko”, 1 (1913) nr 5, s. 329–330.
- Ciembroniewicz J., *Właśnie!*, „Dziecko”, 1 (1913) nr 7, s. 489–491.
- Ciembroniewicz J., *Książeczki z obrazkami*, „Dziecko”, 1 (1913) nr 8, s. 453–455.
- Ciembroniewicz J., *Mały pomocnik*, „Dziecko”, 2 (1914) nr 1, s. 17–19.
- Ciembroniewicz J., *Rzeżucha*, „Dziecko”, 2 (1914) nr 5, s. 270–272.
- Ciembroniewicz J., *Dzidzius zrobił tatusiowi wstyd*, „Dziecko”, 2 (1914) nr 6, s. 333.
- Ciembroniewicz J., *Dzidzius już wielki*, „Dziecko”, 2 (1914) nr 7, s. 405–407.
- Ciembroniewicz J., *O współżyciu nauczycieli z dziećmi*, „Szkola Powszechna”, 1 (1920) z. 1, s. 14–20.
- Ciembroniewicz J., *Aniela Szcówna*, „Szkola Polska”, 5 (1921) nr 3–4, s. 269–281.

Opracowania:

- Bobrowska-Nowak W., *Polskie Towarzystwo Badań nad Dziećmi w świetle dokumentów*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 16 (1973) nr 1, s. 9–27.
- Bodanko A., Kowolik P., *Polskie Towarzystwo Badań Nad Dziećmi : powstanie, zadania, funkcje i działalność*, „Nauczyciel i Szkoła”, 2007, nr 1–2 (34–35), s. 20–32.
- Grochowska M., *Pedologia jej zadania i środki*, „Wychowania w Domu i Szkole” 1910 nr 1, s. 35–41
- Hulewicz J., *Ciembroniewicz Józef*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 46–47.

- Lipska-Librachowa M., *Psychologia dziecka*, „Rocznik Pedagogiczny”, 1 (1921) seria 2 (wydano 1923), s. 20–32.
- Lutosławski K., *Czy pedologia kiedykolwiek zastąpi pedagogie*, „Wychowania w Domu i Szkole” 1910 nr 3, s. 211–128.
- Meissner A., *Wkład Galicji w rozwój badań nad dzieckiem*, w: *W kręgu oświaty, szkolnictwa i nauki. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Karolowi Poznańskiemu*, red. A. Winiarz, Lublin 2011, s. 141–157.
- Meissner A., *Józef Ciembroniewicz (1877–1929) organizator badań nad dzieckiem*, w: Meissner A., Meissner-Łozińska J., *Szkice z dziejów myśli pedagogicznej w zaborze austriackim 1772–1918*, Lublin 2013, s. 71–89.
- Możdżeń S., *Ciembroniewicz Józef (1877–1929)*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, red. T. Pilch, Warszawa 2003, s. 530–531.
- Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1992.
- Starnawski J., *Ciembroniewicz Józef*, w: *Słownik badaczy literatury polskiej*, Łódź 2003, t. 6, s. 37–38.
- Szulakiewicz W., *„O wychowaniu wychowawcy” światopogląd pedeutologiczny Józefa Ciembroniewicza (1877–1929)*, w: *Amico, socio et viro docto: księga ku czci profesora Andrzeja Kazimierza Banacha*, red. T. Pudłocki, K. Stopka, Kraków 2015, s. 319–329.
- Szulakiewicz W., *Misja wychowawcza nauczycieli i czynniki sprzyjające jej realizacji*, w: *Historia : ciągłość i zmiana : studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Maternickiemu*, Rzeszów 2016, s. 489–499.
- Szycówna A., *Badania nad poczuciem sprawiedliwości*, tamże, 1911 nr 8, s.237–242.
- Szycówna A., *Pedagogika doświadczalna i pedologia*, „Wychowania w Domu i Szkole” 1 nr 6, s. 17–21.
- Rzepa T., B. Dobroczyński B., *Historia polskiej myśli psychologicznej*, wyd. nowe, Warszawa 2019.